

११.१ दक्षिण भारतातील महत्त्वाची राज्ये

११.२ राज्यव्यवस्था, व्यापार, समाजजीवन

११.३ साहित्य, कला, स्थापत्य

या पाठात दक्षिण भारतात कोणती राज्ये होती, त्यांची राज्यव्यवस्था, व्यापार इत्यादी गोष्टींचा परिचय आपण करून घेणार आहोत.

११.१ दक्षिण भारतातील महत्त्वाची राज्ये

चोळ, पांड्य व चेर राजघराणी : चोळ, पांड्य व चेर या दक्षिण भारतातील प्राचीन राजसत्ता होत्या. मेगॅस्थिनिसचा 'इंडिका', पाणिनीचे 'व्याकरण' आणि सम्राट अशोकाचे शिलालेख यांमधून दक्षिणेकडील राज्यांचा उल्लेख येतो. 'संघम साहित्य' या नावाने ओळखले जाणारे प्राचीन तमिळ वाङ्मय हे दक्षिणेकडील राजसत्तांच्या इतिहासाचे एक प्रमुख साधन मानले जाते.

अधिक माहितीसाठी : भारतीय इतिहास आणि संस्कृती यांमध्ये दक्षिण भारताचा मोठा वाटा आहे. उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांच्यातील सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे भारतीय संस्कृती वैविध्यपूर्ण आणि तरीही एकात्म झाली. दक्षिण भारतातील लोक द्राविड भाषा बोलणारे आहेत. द्राविड भाषागटांमध्ये तमिळ, कन्नड, मल्याळम आणि तेलुगु या प्रमुख चार भाषा आहेत. बलुचिस्तानातील 'ब्रौही' भाषा ही द्राविड भाषागटातील आहे.

पहिल्या शतकात चोळांचे राज्य स्थापन झाले. तमिळ प्रदेशातील तंजावर आणि तिरुचिरापल्ली येथे चोळ राजवंश उदयास आला. या प्रदेशास 'चोळमंडल' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ('कॅरोमॅडेल' हा इंग्रजी शब्द 'चोळमंडल' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे.) चोळांच्या दक्षिणेला पुदुक्कोट्टैपासून कन्याकुमारीपर्यंत पांड्य

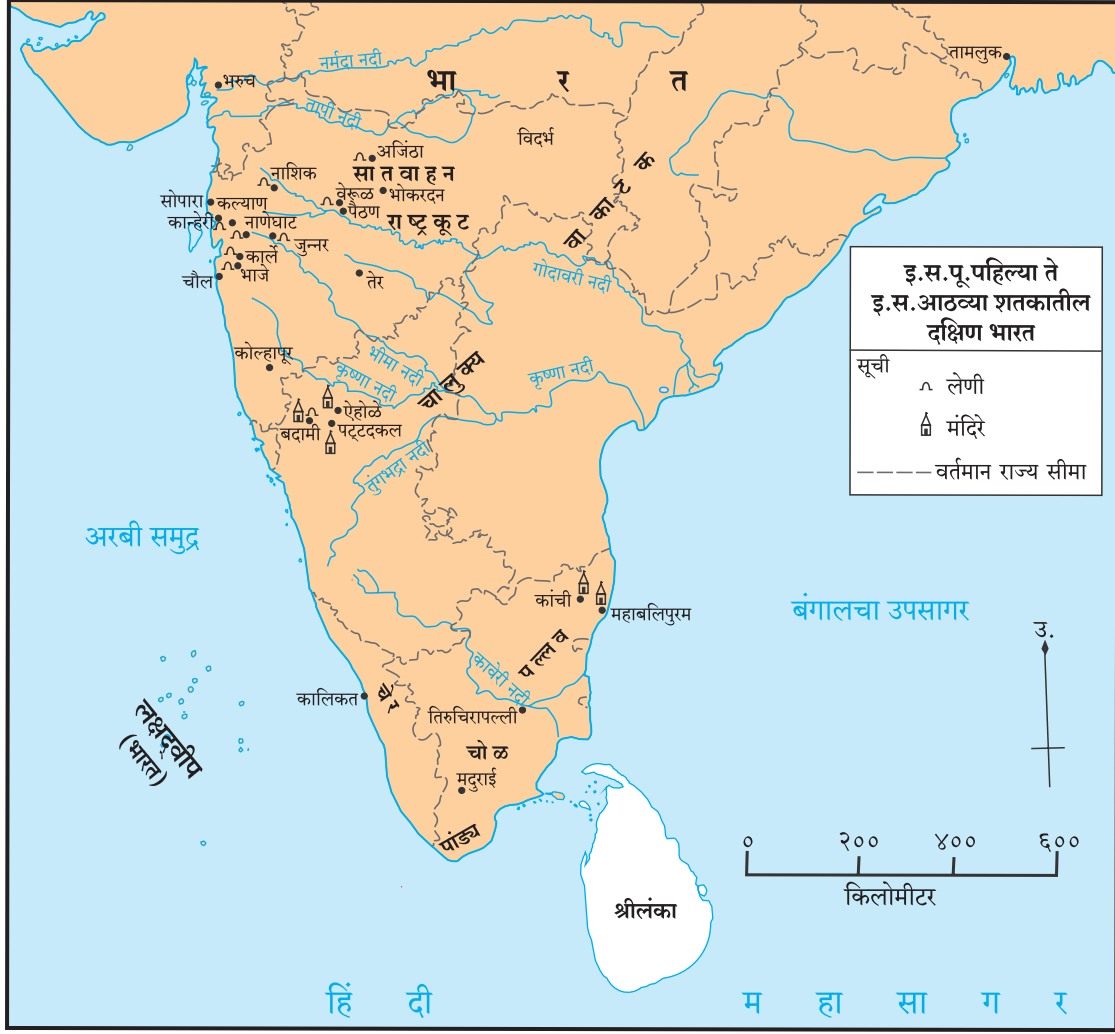
घराण्याची सत्ता स्थापन झाली होती. त्यांच्या पश्चिमेस असणाऱ्या केरळच्या प्रदेशात चेरांचे राज्य निर्माण झाले होते. तत्कालीन साहित्यात चेरांच्या राज्याचा उल्लेख 'केडलपुतो' (केरलपुत्र) असा येतो. राजकीय वर्चस्वासाठी ही राज्ये कायम एकमेकांशी संघर्ष करत राहिली. त्यांच्यातील संघर्ष 'त्रिपक्षीय संघर्ष' म्हणून प्रसिद्ध आहे. संघम साहित्यातील अनेक कथांमधून चोळांचा पहिला राजा करिकाल याचा उल्लेख आढळतो. त्याने छोट्या-छोट्या अकरा राजांना एकत्र आणून मोठे सैन्य उभारले आणि चेर व पांड्य राजांचा पराभव करून तमिळ अधिसत्ता निर्माण केली.

कृष्णा-तुंगभद्रा या नद्यांच्या उत्तरेला देखील काही राज्यांचा उदय झाला. यात प्रामुख्याने सातवाहनांची सत्ता होती.

वाकाटक घराणे : सातवाहन सत्ता इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून क्षीण होण्यास सुरुवात झाली होती. त्याचा फायदा घेऊन स्वतंत्र राजसत्ता प्रस्थापित करणाऱ्यांमध्ये वाकाटक घराणे महत्त्वाचे होते. वाकाटक राजसत्तेच्या संस्थापकाचे नाव 'विंध्यशक्ती' असे होते. विंध्यशक्तिनंतर 'प्रवरसेन' हा राजा गादीवर आला. त्याने वाकाटक साम्राज्याचा विस्तार उत्तरेस माळवा आणि गुजरातपासून दक्षिणेस कोल्हापूर, कर्नूल (आंध्र प्रदेश) पर्यंत केला होता. कोल्हापूरचे त्या काळातील नाव 'कुंतल' असे होते. प्रवरसेनाने चार अश्वमेध यज्ञ केले आणि सम्राट ही पदवी धारण केली.

प्रवरसेनानंतर वाकाटक राज्याचे विभाजन होऊन दोन प्रमुख शाखा निर्माण झाल्या. त्यांतील एका शाखेची राजधानी 'नंदीवर्धन' (नगरधन-रामटेक, जिल्हा नागपूर) येथे होती. दुसऱ्या शाखेची राजधानी 'वत्सगुल्म' म्हणजे सध्याचे वाशिम (जिल्हा वाशिम) येथे होती.

गुप्त सम्राट, दुसरा चंद्रगुप्त याची कन्या प्रभावती हिचा विवाह वाकाटक राजा दुसरा रुद्रसेन याच्याशी झाला होता. याचा उल्लेख यापूर्वी आला आहे. 'हरिषेण' याचा मंत्री 'वराहदेव' हा बौद्ध धर्माचा

अनुयायी होता. अजिंठा येथील १६ क्रमांकाचे लेणे त्याने खोदवून घेतले होते. अजिंठ्याच्या इतर काही लेण्यांच्या खोदाईचे काम आणि चित्रांचे रेखाटनाचे काम हरिषेणाच्या कारकिर्दीत करण्यात आले होते.

वाकाटक राजा दुसरा प्रवरसेन याने 'सेतुबंध' या माहाराष्ट्री प्राकृत भाषेतील रचना केली. तसेच कवी कालिदासाने या काळात रचलेल्या अनेक ग्रंथांपैकी 'मेघदूत' हे इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. त्यामध्ये वर्णन केलेल्या भौगोलिक संदर्भांच्या आधारे तत्कालीन शहरे आणि इतर स्थळे यांची माहिती मिळते.

चालुक्य : उत्तर भारतात सम्राट हर्षवर्धनचे राज्य असताना, चालुक्य घराण्याने दक्षिणेत सुमारे दोनशे वर्षे राज्य केले. या घराण्याचा मूळ संस्थापक जयसिंग होता. त्याने सहाव्या शतकाच्या सुरुवातीस वातापी (बदामी) येथे आपली राजधानी स्थापन केली. त्याचा नातू पहिला पुलकेशी हा चालुक्यांचा पहिला मोठा राजा. बदामीचा

किल्ला त्याने बांधला. त्याने अश्वमेध यज्ञ करून 'महाराज' ही पदवी धारण केली होती. त्याने स्वतः 'पृथ्वीवल्लभ' आणि 'सत्याश्रय' अशी बिरुदे लावलेली आढळतात. पहिल्या पुलकेशीनंतर त्याचा मुलगा कीर्तिवर्मा राज्यावर आला. त्याच्या कारकिर्दीत त्याने वनवासीचे (कारवार) कदंब व अपरान्ताचे (उत्तर कोकण) मौर्य यांना जिंकून आपले राज्य वाढवले. कीर्तिवर्मा कलेचा भोक्ता होता. बदामीतील सुंदर लेणी त्याच्या आदेशाने निर्माण केली गेली.

दुसरा पुलकेशी हा चालुक्यांचा सर्वात महान राज्यकर्ता होता. त्याने दक्षिण भारतात दिग्विजय करून चालुक्यांची सत्ता बलाढ्य बनवली. रविकीर्ती नावाच्या कवीने रचलेल्या प्रशस्तीमध्ये त्याच्या पराक्रमाचे वर्णन केलेले आहे. कदंब, मौर्य, नल, कलचुरी, राष्ट्रकूट, लाट, मालव व गुर्जर अशा अनेक राजांना पराभूत करून त्याने विदर्भ, महाराष्ट्र व कर्नाटक अशा विस्तीर्ण

प्रदेशांवर चालुक्यांची सत्ता प्रस्थापित केली. सम्राट हर्षवर्धनाने दक्षिण जिंकण्यासाठी जी स्वारी केली, तिचा प्रतिकार दुसऱ्या पुलकेशीने केला. त्याने हर्षवर्धनाचा पराभव करून मोठी कीर्ती संपादन केली. या विजयानंतर त्याने 'परमेश्वर' हे बिरुद धारण केले. दक्षिण दिग्विजय करून त्याने त्याचे साम्राज्य नर्मदेपासून कावेरीपर्यंत आणि पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत विस्तारले. त्याच्या पराक्रमाची कीर्ती भारताबाहेरही गेली होती. या वेळी इराणमध्ये खुश्रू परविझ नावाचा बादशाह होता. त्याने त्याचा खास राजदूत सम्राट पुलकेशीकडे पाठवल्याचा उल्लेख मिळतो. हा संपूर्ण प्रसंग अजिंठा येथील पहिल्या क्रमांकाच्या लेण्यातील छतावर चित्रबद्ध केलेला आहे, असे काही विद्वानांचे मत आहे. कांचीच्या पल्लवांनी त्याचा पराभव करून, बदामी या राजधानीवर हल्ला चढवला व तिचा विध्वंस केला. दुसऱ्या पुलकेशीचा पुत्र विक्रमादित्य याने पल्लवांचा पराभव केला. चालुक्य व पल्लव यांचा हा संघर्ष पुढे बराच काळ चाललेला दिसतो. चालुक्यांचा शेवटचा राजा कीर्तिवर्मा याचा पराभव दंतिदुर्ग या राष्ट्रकूट राजाने केला.

पल्लव : साधारणपणे सहाव्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत पल्लव राजे दक्षिण भारतातील एक प्रबळ शक्ती म्हणून ओळखले जातात. पण पल्लव मूळचे कोण, कुठले इत्यादीविषयी इतिहास तज्ज्ञांमध्ये एकमत नाही. पल्लवांचे काही प्राचीन ताम्रपट सापडले आहेत. त्यामध्ये सिंहवर्मा व शिवस्कंदवर्मा या आरंभीच्या पल्लव राजांची सत्ता पूर्व किनाऱ्यावर उदयास आली असे दिसते. कांची ही पल्लवांची राजधानी होती. सिंहविष्णूच्या कारकिर्दीपासून आपणास पल्लव घराण्याची संगतवार माहिती मिळते. त्याने चोळांचा प्रदेश जिंकून घेतला आणि कृष्णेपासून कावेरीपर्यंत आपल्या राज्याचा विस्तार केला. सिंहविष्णूनंतर त्याचा पुत्र महेंद्रवर्मा गादीवर बसला. हा स्वतः मोठा पंडित होता. त्याने संस्कृतमध्ये 'मत्तविलास' हे प्रहसन लिहिले. त्याने संगीतविषयक ग्रंथ रचला. संगीत, नृत्य, शिल्पकला, चित्रकला इत्यादी अनेक कलांना त्याने राजाश्रय दिला. एकसंध शिळेतून मंदिर खोदून काढण्याची पद्धत त्याने सुरू केली. महाबलीपुरम येथील अशा मंदिरांचे संकुल 'रथमंदिरे' म्हणून ओळखले जाते. त्याच्या

कारकिर्दीत त्रिचिरापल्ली, चिंगलपूट, उत्तर व दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांत अनेक मंदिरे बांधली गेली. याच्या कारकिर्दीत पल्लवांचे चालुक्य घराण्याशी युद्ध सुरू झाले. त्याचा पुत्र नरसिंहवर्मा याने चालुक्य सम्राट दुसरा पुलकेशी याचा पराभव केला. त्याच्या काळात महाबलिपुरम येथे अनेक मंदिरे निर्माण केली गेली. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी युआन श्वांग काही काळ त्याच्या दरबारात होता. नरसिंहवर्मन यांचे लेखन पल्लव सत्तेच्या इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. पल्लवांचे राज्य नवव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होते. अपराजित हा शेवटचा पल्लव राजा होता. चोळ राजा आदित्य याने त्याचा पराभव करून पल्लवांचे राज्य नष्ट केले.

महाबलिपुरम येथील युधिष्ठिर रथमंदिर

राष्ट्रकूट : राष्ट्रकूट घराण्यातील दंतिदुर्ग हा पहिला पराक्रमी राजा होता. राष्ट्रकूट घराण्याची सत्ता विंध्य पर्वतापासून ते दक्षिणेला कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेली होती. दंतिदुर्गानंतर त्याचा चुलता कृष्ण पहिला हा गादीवर आला. त्याने चालुक्यांची सत्ता समूळ नष्ट केली. कृष्ण पहिला या राजाने वेरूळचे सुप्रसिद्ध कैलास मंदिर खोदवले. त्यानंतर आलेल्या राष्ट्रकूट राजांनी उत्तर भारतात आपला प्रभाव निर्माण केला. अमोघवर्ष हा राष्ट्रकूट घराण्यातील कर्तबगार राजा होता. अमोघवर्षाने 'रत्नमालिका' व 'कविराजमार्ग' या ग्रंथांची रचना केली. त्याने सोलापूरजवळ मान्यखेट (मालखेट) हे नवे नगर वसवले. परमार आणि कल्याणीचे चालुक्य यांनी केलेल्या आक्रमणांनी राष्ट्रकूट घराण्याचा न्हास झाला.

वेरूळ येथील कैलास मंदिर

शिलाहार : या घराण्याच्या तीन शाखा होत्या - दक्षिण कोकण, उत्तर कोकण आणि कोल्हापूरचे शिलाहार. ते स्वतःला 'तगरपुराधीश्वर' (तगर-तेर, जि. उस्मानाबाद) असे म्हणवून घेत. या तीनही शाखांचे राजे आद्यपुरुष म्हणून जीमूतवाहन याचा उल्लेख करताना दिसतात. शिलाहारांचा प्रभाव महाराष्ट्राबाहेर आढळून येत नाही. आधी राष्ट्रकूटांचे व नंतर चालुक्यांचे मांडलिकत्व पत्करून त्यांनी सुमारे तीनशे वर्षे राज्य टिकवून ठेवले.

दक्षिण कोकण - शिलाहारांची दक्षिण कोकणातील सत्ता सणफुल्ल या राजाने स्थापन केली. त्याचा मुलगा धम्मियार याने बालिपट्टण हे गाव वसवले व तेथे एक किल्ला बांधला. पुढे आदित्यवर्मा या राजाने आपले राज्य ठाण्यापासून गोव्यापर्यंत वाढवले. या घराण्याचा शेवटचा राजा रट्टराज हा होता. या घराण्याचा इतिहास खारेपाटणच्या एका ताम्रपटावरून ज्ञात होतो.

उत्तर कोकण - शिलाहारांची उत्तर कोकणातील शाखा कपर्दी या राजाने स्थापन केली. ही शाखा प्रारंभी राष्ट्रकूटांची मांडलिक होती. याची राजधानी स्थानक (ठाणे) येथे होती. त्यानंतरचा महत्त्वाचा राजा म्हणजे अपराजित. त्याने सुमारे पन्नास वर्षे राज्य केले. पुढे छित्तराज राजाने राज्य केले. त्याच्या भावांमध्ये राज्य प्रस्थापित करण्यासाठी भांडणे झाली. या सर्वांचा फायदा

घेऊन कोल्हापूरचे शिलाहार आणि कदंब यांनी उत्तर कोकणच्या प्रदेशाचे काही भाग जिंकून घेतले. छित्तराजाचा भाऊ मुम्मुणि याने याच काळात अंबरनाथ येथील आप्पेश्वर महादेवाचे भव्य मंदिर बांधून पूर्ण केले. महाराष्ट्रातील मंदिर स्थापत्य प्रकारातील भूमिज शैलीचा हा प्रारंभ मानला जातो.

कोल्हापूर - या राज्यात सातारा, कोल्हापूर, सांगली, रत्नागिरी आणि बेळगाव या सध्याच्या जिल्ह्यांचा समावेश होता.

शिलाहारांची कोल्हापूर शाखा जतिग याने स्थापन केली. राजा भोज (दुसरा) हा या घराण्यातील महत्त्वाचा राजा होता. कोल्हापूर, वळीवडे व पन्हाळा ही या घराण्याच्या राजधानीची शहरे होती. खिद्रापूर येथील कोप्पेश्वर महादेवाच्या भव्य मंदिराच्या निर्मितीचे श्रेय या घराण्याकडे जाते.

गोंड : यादवांच्या काळात चांदा (चंद्रपूर) येथे गोंड घराण्याची स्थापना झाली. कोल भिल हा या घराण्याचा संस्थापक होता. त्याने गोंड जमातीला एकत्रित करून नाग घराण्याविरुद्ध उठाव केला. त्याने शिरपूर येथे राजधानी स्थापन केली. पुढील काळात खांडक्या बल्लाळसिंग याने बल्लारपूर येथे किल्ला बांधला व राजधानीचे ठिकाण शिरपूरहून बल्लारपूर येथे हलवले. त्याच्याच काळात अचलेश्वर येथे मंदिर बांधण्यात आले. निळकंठशाहच्या काळात नागपूरच्या रघूजी भोसले यांनी गोंड राजाचा पराभव केला व त्याचे राज्य विलीन केले. एकूण ६२ गोंड राजांनी महाराष्ट्रातील देवगड, नागपूर आणि चंद्रपूर येथे अनेक शतके राज्य केले.

राणी दुर्गावती

गोंड घराण्यातील राणी दुर्गावतीने मुघलांविरुद्ध दिलेला लढा महत्त्वाचा

आहे. दुर्गावतीने पतीच्या मृत्यूनंतर सम्राट अकबराविरुद्ध लढताना प्राणार्पण केले, परंतु शरणागती पत्करली नाही.

यादव : मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे घराणे म्हणजे यादव घराणे होय. यादव घराण्यातील पाचवा भिल्लम (इ.स. ११८५-९३) हा महत्त्वाचा राजा होय. त्याने कलचुरींचा पराभव करून राज्याचा विस्तार केला. त्याने देवगिरी येथे राजधानी स्थापन करून स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला. पुढील काळात यादव घराण्यातील सिंघण राजा महत्त्वाचा होय. त्याने होयसळांचा, शिलाहारांचा पराभव करून यादव सत्तेचा विस्तार केला.

इ.स.१२९४ मध्ये अल्लाउद्दीन खल्जीने दक्षिण भारतावर स्वारी केली. खल्जीने यादव राजा रामदेवचा पराभव केला. येथून पुढे यादव राज्याला उतरती कळा लागली. इ.स. १३०७ मध्ये अल्लाउद्दीनने आपला सेनापती मलिक काफूरला देवगिरीवर स्वारीसाठी पाठवले. त्याने यादवांचा पराभव केला. यादवांनी दिल्लीचे मांडलिकत्व पत्करले. इ.स.१३१० मध्ये यादव राजा शंकरदेव याची मलिक काफूरने हत्या केली. इ.स. १३१८ मध्ये दिल्लीच्या सुलतानांनी यादव सत्तेचा शेवट घडवून आणला.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात यादव कालखंडास विशेष महत्त्व आहे. या काळात सांस्कृतिक क्षेत्रात प्रगती झाली. यादवांच्या काळात महानुभाव आणि वारकरी पंथ उदयास आले. या काळात खानदेशात पाटण, कर्नाटकात सोलोटगी आणि मराठवाड्यात पैठण येथे विविध विद्या व शास्त्रांच्या अध्ययनाची केंद्रे होती. याच काळात धर्मशास्त्र, 'पूर्वमीमांसा', न्याय आणि वेदान्त या विषयांवरील संस्कृत ग्रंथांच्या रचना झाल्या. याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील अपरार्क याने लिहिलेली टीका, 'चतुर्वर्गचिंतामणि' हे संस्कृत ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. शारंगदेव याचा संगीतशास्त्रावरील 'संगीतरत्नाकर' हा ग्रंथ आजही प्रमाण मानला जातो.

महानुभव पंडित म्हाइंभट्टांनी लिहिलेले 'लीळाचरित्र', मुकुंदराजाचे 'विवेकसिंधु', संत ज्ञानदेवांची 'भावार्थदीपिका' (ज्ञानेश्वरी) हे मराठी ग्रंथ याच काळातील होत. त्याचप्रमाणे वारकरी संप्रदायाच्या नामदेव, जनाई, चोखोबा यांसारख्या संत कवींनी

अभंगरचना केली. याच काळात अनेक मंदिरे बांधली गेली. या मंदिरांना हेमाडपंती मंदिरे असे म्हटले जाते. सिन्नर येथील गोंदेश्वर मंदिर, त्र्यंबकेश्वरजवळील अंजनेरी येथील मंदिर संकुल ही या काळात बांधल्या गेलेल्या मंदिरांची उत्तम उदाहरणे आहेत. हेमाडपंती मंदिरांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भिंतींचे दगड सांधण्यासाठी चुना वापरलेला नसतो. दगडांमध्येच एकमेकांत घट्ट बसतील अशा कातलेल्या खोबणी आणि कुसू यांच्या आधाराने भिंत उभारली जाते. या काळात नाशिकजवळील अंकाई आणि टंकाई अशा किल्ल्यांचेही बांधकाम झाले.

सिन्नर येथील गोंदेश्वर मंदिर

११.२ राज्यव्यवस्था, व्यापार, समाजजीवन

दक्षिणेतील राज्यव्यवस्थेत 'महादंडनायक', 'राष्ट्रिक', 'देशाधिकृत', 'अमात्य', 'आयुक्त' यांसारखे अधिकारी होते. चोळांच्या राज्यात असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या मंडळास 'उदानकुट्टम' असे म्हटले जाई. राज्य अनेक प्रांतात विभागलेले असे. त्या प्रांतांना 'मंडलम्' असे म्हणत. मंडलमचा अधिकारी राजघराण्यातील सदस्य असे. त्याच्या हाताखाली 'विषयपती', 'देशाधिपती', 'देशाधिकृत', 'राष्ट्रिक' असे विविध अधिकारी असत. दक्षिणेतील राज्यांचे प्रशासन अत्यंत कार्यक्षम होते. राज्यकारभारातील प्रत्येक हुकमाची नोंद दप्तरी घेऊन त्यावर संबंधित अधिकाऱ्याची सही झाल्याशिवाय त्याची कार्यवाही होत नसे. स्वायत्त ग्रामसंस्था हे दक्षिणेतील राज्यपद्धतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. गावाचा सर्व कारभार ग्रामसभा पाहत असे. ग्रामसभेच्या प्रमुखास 'ग्रामभोजक', 'ग्रामकूट' इत्यादी नावांनी ओळखले जात असे. ग्रामसभेच्या प्रमुखास गावकरीच निवडत असत तर काही वेळेस राजाकडून त्याची निवड होत असे. ग्रामसभेप्रमाणेच जिल्हा, प्रांत यांच्या पातळीवर ग्रामप्रमुखांची सभा असे.

जमीन महसूल राज्याच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत होता. याशिवाय जकात, व्यवसाय कर, यात्रा कर यांसारखे करही राज्याच्या उत्पन्नाची साधने होती.

चोळ, पांड्य, चेर, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, पल्लव, शिलाहार, यादव या राज्यांच्या प्रदेशांत विशेष कौशल्यावर आधारित अनेक प्रकारचे व्यवसाय चालत असत. हस्तिदंत मलयगिरीच्या जंगलातून मिळवले जाई. चोळमंडलमूचा प्रदेश उत्तम दर्जाच्या वस्त्रांसाठी प्रसिद्ध होता. सुती कापड तसेच रंगीत, रेशमी वस्त्रांची निर्मिती या प्रदेशात होत असे. चेरांच्या राज्यात अत्यंत तलम कापड विणले जाई. भारत आणि रोम यांच्यामधील व्यापारात या गोष्टींना विशेष महत्त्व होते. मार्को पोलोच्या प्रवासवर्णनात त्याची नोंद आढळते. दक्षिण भारतातील व्यापार व उद्योगात या काळात भरभराट सुरू झाली. शेतीची समृद्धता, वाढते उद्योगधंदे यांमुळे पैठण, तगर (तेर), नाशिक इत्यादी नगरे उदयास आली.

अधिक माहितीसाठी : दक्षिण भारतातील नाणी : मौर्य राज्याच्या काळात दक्षिण भारतात मौर्यांची नाणी चलनात होती. मौर्यांच्या अस्तानंतर पांड्य राजांनी स्वतःची आहत नाणी पाडली होती. त्यावर सूर्य, घोडा, स्तूप, वृक्ष, मासा यांसारख्या आकृती कोरलेल्या असत. चेरांच्या नाण्यांवर एका बाजूला धनुष्यबाणाची आकृती व दुसऱ्या बाजूवर हत्तीची आकृती कोरलेली असे. चोळांच्या नाण्यांवर त्यांचे व्याघ्र हे राजचिन्ह पहायला मिळते. चोळांची नाणी सोन्याची व चांदीची असून त्यावर देवनागरी लिपीतील मजकूर कोरलेला असे. चोळ घराण्यातील 'राजराजा' या राजाची सुवर्ण, चांदी व तांबे अशा तिन्ही धातूंची नाणी मिळाली असून त्यावर राजराजाची प्रतिमा व व्याघ्र या आकृती कोरलेल्या दिसून येतात. रोमशी होणाऱ्या व्यापारामुळे अनेक रोमन नाणी देखील या प्रदेशात सापडतात. त्या नाण्यांवर भारतीय राजांचे शिकके उमटवून ते पुन्हा चलनात आणल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण क्षेत्रात निर्माण होणारी उत्पादने नगरात विक्रीसाठी आणली जात असत. ही उत्पादने जेथे विकली जात तो बाजारपेठेचा भाग नगराच्या मध्यभागी असे. दक्षिण भारतातील व्यापारी श्रेणी व्यापार आणि समाजव्यवस्थेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असे.

११.३ साहित्य, कला, स्थापत्य

दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये प्राचीन काळापासूनच काव्य आणि व्याकरणाच्या ग्रंथांच्या निर्मितीची परंपरा होती. तमिळ संस्कृतीत संघम साहित्याचा कालखंड हा सर्वांत प्राचीन साहित्याचा कालखंड मानला जातो. हे साहित्य दक्षिण भारताच्या राजकीय इतिहासाचे प्रमुख साधन आहे. एकूण तीन 'संघम' (विद्वान साहित्यिकांची परिषद) होऊन गेले, असे मानले जाते.

हा काळ संस्कृत वाङ्मयाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचा होता. कालिदासाने 'मेघदूत' हे काव्य नागपूरजवळील रामटेक या ठिकाणी रचले. वाकाटकांच्या राजवटीत प्राकृत काव्यही निर्माण झाले. दुसरा प्रवरसेन या वाकाटक घराण्यातील राजाने 'सेतुबंध' हे सुप्रसिद्ध काव्य रचले. वाकाटकांच्या वत्सगुल्म शाखेचा संस्थापक सर्वसेन याने 'हरिविजय' हे काव्य रचले.

दक्षिण भारताच्या स्थापत्यकलेत मुख्यतः दोन शैली आढळतात. एक 'द्राविड' स्थापत्यशैली आणि दुसरी 'वेसर' स्थापत्यशैली.

कृष्णा नदीपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशात द्राविड स्थापत्यशैलीचा उदय व विकास झाला. द्राविड शैलीचे वैशिष्ट्य म्हणजे शिखरांची उभारणी. या पद्धतीच्या शिखरांमधील मजले एकावर एक लहान होत गेलेले असतात. कांची येथील कैलासनाथ आणि वैकुण्ठपेरूमल मंदिर, तंजावर येथील बृहदीश्वर मंदिर इत्यादी मंदिरे द्राविड शैलीचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

चालुक्यांनी ऐहोळे, बदामी आणि पट्टदकल इत्यादी ठिकाणी मंदिरे बांधली.

राष्ट्रकूटांच्या काळात वेरूळ येथील जगप्रसिद्ध कैलास मंदिराची निर्मिती झाली.

चोळांच्या काळातील धातुशिल्पे ही भारतीय धातुशिल्पांमध्ये सर्वोत्कृष्ट आहेत. यांमध्ये शिवाच्या नटराज रूपातील कांस्यमूर्ती प्रसिद्ध आहेत.

नटराजाची कांस्य मूर्ती

वाकाटकांच्या काळात दक्षिणेतील शिल्पकला व चित्रकला यांनी उत्कर्षाबिंदू गाठलेला दिसतो. अजिंठा लेण्यातील क्र. १, २, १६, १७ आणि १९ ही लेणी या काळात निर्माण झाली. या लेण्यांच्या शिल्पकारांना शरीररचनेचे व निसर्गातील बारकाव्यांचे उत्तम ज्ञान होते, असे दिसते.

आतापर्यंत आपण भारताच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय इतिहासाचा थोडक्यात आढावा घेतला. भारतीयांचे बाहेरील देशांशी प्राचीन काळापासून सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित झालेले होते. पुढील दोन पाठांमध्ये आपण भारत आणि भारताबाहेरील देश यांच्यातील सांस्कृतिक संबंधांचा इतिहास समजून घेणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) खालील योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- वाकाटक घराण्यातील प्रसिद्ध राजा हा होता.
(अ) सर्वसेन (ब) प्रवरसेन
(क) जयसिंग (ड) चंद्रगुप्त
- दुसरा पुलकेशीने दक्षिण दिग्विजय करून हे विरुद्ध धारण केले.
(अ) 'परमेश्वर' (ब) 'विषयपती'
(क) 'देशाधिपती' (ड) सत्याजय
- कालिदासाने हे काव्य नागपूरजवळील रामटेक या ठिकाणी रचले.
(अ) शाकुंतल (ब) मेघदूत
(क) मालविकाग्नीमित्र (ड) हरिविजय
- जगप्रसिद्ध कैलास मंदिराची निर्मिती काळात झाली.
(अ) चालुक्य (ब) पल्लव
(क) चेर (ड) राष्ट्रकूट

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. सेतुबंध काव्य	पाणिनी
२. हरिविजय ग्रंथ	सर्वसेन
३. इंडिका ग्रंथ	मेगॅस्थेनिस
४. संगीतरत्नाकर	शारंगदेव

प्र.२ खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- दक्षिण भारतात चालुक्यांची प्रबळ सत्ता निर्माण झाली.
- महाराष्ट्राच्या इतिहासात यादव कालखंडाला महत्त्व आहे.

प्र.३ टीपा लिहा.

- दक्षिण भारतातील राज्यव्यवस्था
- दक्षिण भारतातील नाणी

प्र.४ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

- शिलाहार घराण्याविषयी माहिती लिहा.
(अ) संस्थापक (ब) दक्षिण कोकणचे शिलाहार
(क) उत्तर कोकणचे शिलाहार
(ड) कोल्हापूरचे शिलाहार

उपक्रम

वेरूळच्या कैलास मंदिराला भेट देऊन तेथील शिल्पाकृतींची माहिती गोळा करून टिपण तयार करा.

